

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ СӨЗДІК ҚҰРАМЫ МЕН СӨЗДІК ҚОРЫ

Абдуллаев Ниетбек Қайратович

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі және әдебиет бағытының 2-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: **Анарбаева Гульжан Азизбековна**

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті мұғалімі

АННОТАЦИЯ

Бұл мақалада қазақ тілі лексикасының құрамын негізгі сөздік қоры мен сөздік құрамы жайлы, сондай-ақ арнаулы терминдер белгілі бір кәсіпке, шаруашылық түріне байланысты сөздер туралы мәліметтер ұсынылады.

***Кілт сөздер:** қат-қабаттар, нәсіл, мейір, аброй, бен, сора, бұрғу, толох, дош.*

VOCABULARY AND VOCABULARY OF THE KAZAKH LANGUAGE

ABSTRACT

This article presents information about the main vocabulary and vocabulary of the lexicon of the kazakh language, as well as special terms and words related to a certain profession and type of economy.

***Key words:** layers, race, kindness, reputation, ben, sora, drill, toloх, dosh.*

Негізгі сөздік қор, Негізгі сөздік қорға қазақ тіліне ертеден өмір сүріп келе жатқан байырғы сөздер, кейін жасалған туынды сөздер жатады. Бұлар халық тілінде әбден қалыптасып жалпыға түсінікті болады. Негізгі сөздік қор жаңа сөздердің пайда болуына ұйытқы болады. Мысалы:етік-етікші, жұмыс-жұмысшы т.б.

Тілде туынды жаңа сөздер негізгі сөздік қордағы сөздердің базасы түрлі тәсілдер жасап отырады. Ет, іс, су, көк деген түбір сөздерден егін, орақ деген туынды сөздер негізгі сөздік қорға жатады. Негізгі сөздік қорға жататын сөздер мен сөз тудырушылардың қабілеті бірдей емес. Мысалы: есімдік, сан есім, үстеу сөздерге қарағанда зат есім мен есімдік тобындағы сөздердің сөз жасам мүмкіншіліктері әлдеқайда басым. Тілдегі трактор, комбайн, электр, радио, агроном сияқты сөздерде қолдана келіп жалпы халықтық сипат алып, негізгі сөздік қорға енеді. Негізгі сөздік қор талай ғасырды басынан кешірген байырғы сөздер болып табылады. Негізгі сөздік қор тілдегі барлық сөздердің жиынтығын қарайды, сөздерге және шығу тегіне талдау жасаймыз.

Қазақ лексикологиясыны құрамын тарихи жақтан алып қарасақ, ертеден келе жатқан арна қазақ тілінің байырғы төл сөздері. Қазақ халқының басынан кешірген ұзақ тарихында талай-талай халықтармен мәдени шаруашылық қарым-қатынастар болғаны мен моңғол, араб, парсы, орыс т.б. енген сөздерде де қазақ тілі лексикасын құраған, қат-қабаттар мен арналар болып табылады.

Қазіргі қазақ тілінің негізгі сөздік қорына кіретін байырғы және түркі тілдердің әрқайсысына ортақ негізгі түрлері мыналар:

1. Мал шаруашылығына байланысты атаулар: қой, жылқы, ат, қозы, түйе.
2. Аң құс атаулары: аю, түлкі, бүркіт, жолбарыс, қасқыр, қарлығаш.
3. Адамның дене мүшелеріне байланысты атаулар: құлақ, көз, ерін, қол, аяқ.
4. Табиғаттағы құбылыстарға байланысты атаулар: жер, су, көл, тау.
5. Еңбек құралдарына байланысты: күрек, ара, кетпен, орақ.
6. Егін шаруашылығына байланысты атаулар: бидай, мақта, жүгері.
7. Адамның туыстық қатынасына байланысты атаулар: ата, әке, нағашы, әпке, әже.
8. Тамаққа байланысты а ет, сүт, май, шекер.
- 9.

Тұрмыс қажетіне байланысты атаулар: үй, киіз, кілем. 10. Заттың сапасын, белгісін көрсететін атаулар: сары, көк, қара. 11. Есімдік сөздер: мен, сен, ол. 12. Сан есімдер: бір, екі, төрт, жиырма. Қазақ тілі лексикасының құрамын баю жолдары. Қазақ тілінің сөздік құрамы негізінен, екі жолмен байыды, тума және кірме жолдармен толығып тұрады.

Морфологиялық тәсілдің сөздік құрамды байытудағы рөлі. Туынды зат есімнен: келіншек, кітапша, дәрігер. Туынды сын есімдерден: өнімді, табиғи, айдай, сергек. Сан есімдер: екілік, бірлік, жүздік. Туынды үстеулердің түрлері: ауызша, кейде, жазғытұрым. Туынды етістіктерден: қарамау, сырғанау, төбелер. Есімдіктерден болған туынды сөздер: әнекей, соншама, өзімшіл, барша.

Синтаксистік тәсілдің сөздік құрамды байытудағы рөлі;

1. Біріккен сөздер: қарақат, бүгін, биыл, әкел.
2. Қайталама қос сөздер: әрең-әрең, бара-бара, қолма-қол.
3. Қосарлама қос сөздер: (компоненттері мағыналы)

Сөздік құрамының тағы да бір баю жолы кірме сөздер арқылы толығып отырады. Қазақ тілінде қоғам, дәуір әсерінен өзге тілдерден бірнеше сөздер енген.

Түркі- моңғол тілдеріне ортақ сөздер мен моңғол тілдерінен енген сөздер.

Түркі тілдері сияқты моңғол тілі де жалғамалы тілге жатады. Түркі тілдері мен моңғол тілдерінің арақатынасы жақын екендігін тіл ғалымдары әлдеқашан дәлелдеген.

1. Антонимдік атаулар мен туыстық қатынастарды білдіретін сөздер: қазақ, қырғыз, өзбек тіліндегі бен сөзі моңғол тілінде бэл түрінде кездеседі.

2. Еңбек құралдарының атаулары: қазақ, қарақалпақ тіліндегі бұрынғы сөзі, қырғыз тілінде бұрғу, ал моңғол тілінде бурын түрінде ұшырайды.

3. Малға байланысты атаулар: қазақ тіліндегі бура сөзі қырғыз тілінде буура моңғол тілінде бугра түрінде кездеседі.

4. Кейбір түбі және туынды етістіктер: қазақ, қарақалпақ, өзбек тіліндегі сұра етістігі, татар тілінде сора, моңғол тілінде сура түрінде кездеседі.

5. Сондай-ақ моңғол және қазақ тілдеріндегі сөздердің дыбыстық үйлесімдігі төмендегідей болып келеді: қазақ тілінде жә және жоқ сөздері, моңғол тілінде заа және зақ түрінде жолығады, тарау-тарақ, төлеу-толох, төл-дош, тала-тал түрінде ұшырайды екен.

Араб -парсы тілдерінен енген сөздер.

Қазақ тілі лексикасынан орын алып қазақ халқы сөздігінің бір арнасы болған араб-парсы тілдерінен енген сөздер. Оқу-білім, ғылым мен мәдениетке байланысты сөздер: ғылым ғалым өнер, мәдениет, кітап, тарих.

Абстрактты ұғым атаулары: аброй, мейір, нәсіл, арам, адал, тағдыр, сабыр.

Адамды әр алуан жақтан көрсететін атаулар: бейбақ, пақыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.

1. Дилбар Дуйсебаева. «Қазіргі қазақ әдеби тілі»,»Nodirabegim» баспасы.Ташкент 2020 ж.
2. Болғанбайұлы Ә, Қалиұлы Ғ, Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. А.2023.
3. Қазақ энциклопедиясы.